

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (1918-1920 ԹԹ.)¹

Վանիկ Վիրաբյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

Էլ. հասցե՝ vanik.virabyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 12.12.2021, գրախոսվել է 12.12.2021, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-31

Ներածություն

Առաջին հանրապետության տարիներին Անտանտի կրտսեր դաշնակից Հայաստանը իր կողմնորոշումներում հակված էր դեպի այդ երկրները, որոնք որոշակի խոստումներ էին տվել: Այս հանգամանքն էլ արտաքին-քաղաքական ընտրանքում պայմանավորեց կախվածությունը Անտանտից, որոնց հետ հարաբերություններում Հայաստանը գտնվում էր ծայրահեղ խճճված վիճակում՝ բազմաթիվ անորոշություններով: Դա առավել խորացավ Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտությունից հետո, երբ վերջիններս կորցրին նախկին դիրքերը՝ զորքերը դուրս բերելով կովկասյան տարածաշրջանից, կորցնելով Վրաստանը և Ադրբեջանը: Տարանցիկ ռեսուրսային տեսանկյունից միանգամայն կարևոր և խաչմերուկային դիրք զբաղեցնող Անդրկովկասում գերմանա-թուրքական ներկայությանը վերջ տրվեց, և նրանց տեղը զբաղեցրեց Մեծ Բրիտանիան, որն իր ազդեցության տակ առավ ողջ Անդրկովկասը: Նրա ակտիվությանը զուգընթաց՝ սկսեցին այս տարածաշրջան ներթափանցել Ֆրանսիան, Իտալիան և այլ՝ ավելի փոքր ռազմաքաղաքական, միջազգային կշիռ ունեցող երկրներ, որոնք ևս որոշակի շահեր ունեին նոր կազմավորված կովկասյան պետություններում:

Բրիտանական երկընտրանքը

1918 թ. վերջին սկսվեց բրիտանական օկուպացիոն զորքերի ավիանումը Անդրկովկասի ռազմավարական նշանակության դիրքերում: Բրիտանական զորքերը տեղաբաշխվեցին ինչպես Թիֆլիսում, Բաքվում և ռազմավարական հետաքրքրություն ներկայացնող այլ վայրերում: Սուր պայքար ծավալվեց Բաքվի համար²: Չափազանց կարևորվեցին Բաքվի նավթային շրջանը, Բաքու-Բաթումի

¹ Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՄՍ 2021 թ. հոկտեմբերի 11-ի N 1693-Ա/2 հրամանով հաստատված Գիտության պետական կոմիտեի պայմանագրային (թեմատիկ) հայտի (21T-6A102. «Հայաստանը Անդրկովկասում եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ փոխհարաբերությունների համատեքստում (1917-1920 թթ.)» շրջանակում:

² Մելիքյան 2018, 84-93, Պետրոսյան 2018, 121-177, Bülent Gökay 1998, 33-50, Bülent Gökay 2006, 21-45:

կերոսինամուղը³ և առհասարակ հումքային ռեսուրսները, այդ թվում՝ Հայաստանի պղինձը, ոսկին, կաշին և այլն:

Սակայն, Կովկաս ժամանելով, 1919 թ. հենց սկզբից բրիտանական ռազմաքաղաքական շրջանակներում վճռեցին Կովկասը թողնել, քանզի կենսական կարևորագույն շահեր բացահայտվեցին Բաղդադ-Մոսուլ գծի ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող շրջանում: Այս մտադրությունները բրիտանացիները քողարկված պահեցին մինչև ողջ Կովկասի և անդրկովկասյան հանրապետությունների անկումը և խորհրդայնացումը 1920 թ.⁴ Նրանց տրամադրելով ակնհայտորեն առաջխաղացում ունեցող բոլշևիզմի դեմ՝ որպես պատենշ վերածնվող ռուսական իմպերիայի աշխարհակալության դեմ, ինչն էլ ապակողմնորոշեց այդ հանրապետություններին, առանձնապես Հայաստանի Հանրապետությանը, որը դառնորեն վճարեց իր արևմտյան մտասկեռման համար, մեծապես վրիպեց իր արտաքին քաղաքական հաշվարկներում և ընտրանքում, որի հետևանքով կապիտուլյացվեց 1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմում, իսկ դաշնակիցները պարզապես լքեցին նրան: Բրիտանական հաշվարկը երկմիտ ու անորոշ էր, նաև բազմաշերտ: Բրիտանական կաբինետը դա փորձեց բացատրել նաև զորացրման, իբր թե այդ պահին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական ծախսերի կրճատման պարտադրվածությամբ: Ռ. Հովհաննիսյանի պնդմամբ, «1919 թ. սկզբին պրեմիեր մինիստրը հանգեց այն հետևության, որ կրճատվող զինված ուժերը հարկավոր է կենտրոնացնել այն տարածաշրջաններում, որտեղ մտադրություն կար երկար ժամանակի համար պահպանել բրիտանական ներկայությունը»⁴:

1919 թ. գարնանն արդեն բրիտանացիների այդ մտադրությունը իրապես օրակարգային քաղաքականություն դարձավ, և առաջարկվեց բրիտանական զորքերը փոխարինել իտալականով: Դա ամենևին էլ չէր նշանակում, թե բրիտանացիները հրաժարվում էին Անդրկովկասում իրենց ռազմաքաղաքական շահերից: Եվ մինչ Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովի կողմից Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին հանձնելը, 1919 թ. ապրիլին Անդրկովկասում անգլիացիներին փոխարինելու մասին հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև Իտալիան: Այն բավարարում էր անգլիացիներին, որոնք հույս ունեին ապահով հեռանալ Կովկասից և զբաղվել իրենց գաղութներում Ֆրանսիայի հրահրմամբ առաջացած լարվածությամբ⁵: Բրիտանական զորքերը իտալականով փոխարինելու համաձայնագիրը Անգլիայի և Իտալիայի գլխավոր շտաբների միջև կնքվեց Փարիզում 1919 թ. մարտի 24-ին: Իսկ դեռևս մարտի 15-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Բալֆորին գրած նամակում Զ.Ն. Քերզոնը ընդգծում էր, որ Անդրկովկասը ընդհանուր եզրեր չունի Իտալիայի ազգային շահերի և քաղաքա-

³ Муханов 2016, 84-90.

⁴ Ованнисян 2007, 138.

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.) 1972, 604:

կան ամբիցիայի հետ, և որ իտալացիները փոքր-ինչ կշիռ կամ հարգանք չեն ունենա կովկասյան ժողովուրդների մոտ, և երբ իրենք հեռանան, իտալացիները երես առ երես կկանգնեն մի իրադրության առաջ, որում բոլորովին անօգնական կլինեն⁶: Չնայած այս կասկածներին և որոշակի վարանմանը, Անգլիայի ռազմական խորհուրդը 1919 թ. ապրիլի 9-ին հավանություն տվեց համաձայնագրին⁷, և ապրիլի 12-ին Լլոյդ Ջորջի և Օռլանդոյի միջև համաձայնություն կայացավ⁸:

Իտալիան, ինչպես և բոլոր հաղթող երկրները Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ձգտում էին շահաբեր մասնակցություն ունենալ Գերմանիայի ու Թուրքիայի գաղութների և ավարի բաժանման առք ու վաճառքում: Սակայն պատերազմի արդյունքները հանրագումարի բերող երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, գործնականում այդ հնարավորությունը չընձեռեցին Իտալիային. իտալացիները գրեթե ոչինչ չստացան: Իտալացի դիվանագետ Ալբրո-վանդի Մարեկոտտին փաստում է, որ «այդ փաստաթղթում նախատեսվում էր գերմանական գաղութների բաժանում: Նրա բոլոր գաղութները տրվում են ֆրանսիային, Անգլիային, Ճապոնիային, իսկ Իտալիային՝ ոչինչ»⁹: Եվ դա այն դեպքում, երբ Իտալիան հավակնում էր աֆրիկական տարածքներին՝ Տոգոյին և Կամերունին, սակայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև դեռևս 1916 թ. մայիսին կնքված գաղտնի Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով դրանք դարձան Ֆրանսիայի շահերի գոտի՝ որպես պատերազմի արդյունքներով ձեռք բերված տարածքներ:

Անգլիացիները իտալացիներին առաջարկեցին չդժգոհել պատերազմում ունեցած փոքր օգուտներից և ստանձնել Անդրկովկասի մանդատը: Իտալացիներն էլ այս պարագայում մեծ հետաքրքրություն դրսևորեցին հարուստ Ադրբեջանի շահագործման նկատմամբ: 1919 թ. մայիսի 10-ին Ադրբեջանի կառավարությունը գեներալ Վ. Թոմսոնից ստացավ հեռագիր. «Պատիվ ունեմ զեկուցելու ձեզ, որ անգլիական զորքերը պետք է փոխարինվեն իտալական զորքերով: Իտալացի սպաների խումբն արդեն ժամանել է Վրաստան, որպեսզի կատարի անհրաժեշտ նախապատրաստությունները: Խնդրում եմ ձեզ նրանց ցուցաբերել ամեն տեսակի աջակցություն և օգնություն»¹⁰:

Փարիզում Իտալիայի դեսպանության ռազմական կցորդ կոմս Սադինոն մասնավոր զրույցում հայտարարում է, որ Իտալիան Կովկասում հավակնում է բացառապես տնտեսական շահերի: Նա Ազգերի լիգայից մանդատ կստանա Կովկասի նկատմամբ, սակայն կօգտվի ոչ միայն տեղական բնակչության համաձայնությունից, այլև Անդրկովկասում կմնա երեք տարուց ավելի կամ, ծայրահեղ դեպքում՝ հինգ տարի: Այդ ժամանակամիջոցում կովկասյան հանրապետությունները կստեղծեն կոնֆեդերացիա, կամրանան և կվճռեն սեփական

⁶ Գալոյան 1982, 261:

⁷ Գալոյան 1982, 261:

⁸ Գալոյան 1982, 262:

⁹ Альдрованди Марескотти 1944, 232.

¹⁰ Каземзаде 2010, 217.

ճակատագրերը: Եթե հայտնվի Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը, ապա կովկասյան պետությունները, հնարավոր է, ցանկանան մտնել նրա կազմի մեջ: Սադիկոն հասկացնել տվեց, որ Իտալիան ոչ մի դեպքում չի կռվի Դենիկինի դեմ, որը սպառնում է Ադրբեյջանին: Կովկասը կարող է ունենալ իր սեփական զորքերը, իսկ Իտալիան կցուցաբերի նյութական և տեխնիկական օգնություն¹¹: Սադիկոյի հայտարարության մեջ արտացոլված էր Իտալիայի դիրքորոշումը, որը հույս ուներ տնտեսական օգուտներ կորզել Անդրկովկասում, սակայն ամենևին էլ չէր պատրաստվում Ռուսաստանի դեմ պատերազմի: Իտալիային առաջին հերթին գայթակղեց Բաքվի «սև ոսկին»: Ֆ. Կազեմզադեի վկայությամբ, այդ նպատակով 1919 թ. մայիսի 22-ին Բաքու է ժամանում արքայազն Սավոյացին, որին հաջորդում է գնդապետ Մելիսիոր (Մելքիադե) Գաբբայի ռազմական առաքելությունը՝ ցանկանալով պարզել, թե ինչքան զորք պետք է պահի Իտալիան, որպեսզի ապահովի խաղաղությունը և անվտանգությունը Անդրկովկասում: Ֆ. Կազեմզադեի կարծիքով, թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը, շատ էին համակրում Ադրբեյջանին, իսկ Գաբբան խոստանում է ամեն ինչ անել, որպեսզի օգնեն Ադրբեյջանին ոտքի կանգնելու¹²:

1919 թ. ապրիլի սկզբին Անդրկովկաս ուղարկված հատուկ ռազմական առաքելությունը գնդապետ Մ. Գաբբայի հրամանատարությամբ՝ ենթադրվող գործունեության շրջանի հետ ծանոթության համար, քողաածակույթ էր, իսկ իրական նպատակադրումը հետախուզական աշխատանքներն էին, առաջին հերթին, Ադրբեյջանում, Վրաստանում և մասնավորապես Բաթումի մարզում, իսկ Հայաստանի Հանրապետության համար հատուկ պլանավորված խնդիր չառաջադրվեց, քանզի ենթադրվում էր, որ Հայաստանի խնամակալությունը կստանձնի որևիցե առանձին մանդատակիր պետություն: Իտալական ռազմական առաքելությունը բրիտանական զինված ուժերի ներկայացուցիչ գնդապետ Կ.Բ. Ստոքսի¹³ ուղեկցությամբ մայիսի 10-ին ափ դուրս եկավ Բաթումում:

Անդրկովկասի Բրիտանական հրամանատարությունը 1919 թ. մայիսի 10-ին Վրաստանի կառավարությանը և Թիֆլիսում հավատարմագրված դիվանագետներին պաշտոնապես իրազեկեց անգլիական զորքերը իտալականով փոխարինելու մասին, իսկ երկու օր անց Անդրկովկաս ժամանեց իտալական առաքելությունը՝ 18 սպա՝ գնդապետ Մ. Գաբբայի գլխավորությամբ¹⁴: 1919 թ. հունիսի 5-ին Գաբբան իր կառավարությանը հաղորդում է, որ Անդրկովկասը բռնազավթելու համար անհրաժեշտ է այնտեղ ուղարկել առնվազն 30000 զորք¹⁵: Հատկանշական է, որ Անդրկովկասում բրիտանական ռազմաքաղաքական ուժերի ներկայացուցչությունը նույնիսկ հարկ չհամարեց այդ կարևոր իրադարձության մասին խորհրդակցել

¹¹ Каземзаде 2010, 217.

¹² Каземзаде 2010, 218.

¹³ Ованнисян 2007, 95, 142.

¹⁴ Պետրոսյան 2006, 194:

¹⁵ Գալոյան 1982, 262:

Վրաստանի առաջնորդ Նոյ Ժորդանիայի և անդրկովկասյան մյուս պետությունների ղեկավարների հետ, ինչը շփոթի մեջ գցեց վերջիններիս: Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիան վրդովվեց և դժգոհեց Փարիզի վեհաժողովի՝ Իտալիային իրավասություն տալու որոշման դեմ, իսկ Ծերեթելին հայտարարեց, որ վրաց ժողովուրդը ցանկանում է լիակատար անկախություն¹⁶:

Դաշնակիցներն իրենց իրավունք էին վերապահում ինքնակամ որոշումներ կայացնելու, կարծես թե Անդրկովկասը իրենց հայրենական կալվածքը լիներ, միաժամանակ դա սեփական ուժի ցուցադրում էր՝ ցույց տալով, որ գործնականում նորակազմ պետությունները դեռ բավականաչափ հեռու են իրական անկախության և ազատության ընկալումից: Կար նաև աշխարհաքաղաքական իրողությունների ըմբռնման փորձի պակաս, ռեսուրսների սով: Բրիտանական այս որոշումը առանձնապես դժգոհության ալիք բարձրացրեց Վրաստանում, որտեղ բրիտանական զորքերը իտալականով փոխարինելու մասին տեղեկությունները սկզբնապես փորձ արվեց անտեսել: Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիան տեսակցեց Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի բարձրագույն հրամանատարության ներկայացուցիչ գեներալ Ջորջ Նորթոն Կորիի հետ՝ փորձելով պարզել՝ արդյո՞ք իտալացիները ինքնուրույն են իրենց գործողություններում, թե՞ ենթարկվում են բրիտանական հրամանատարությանը, քանզի դրա համար հիմքեր կային: Ի պատասխան Կորին Ժորդանիային հայտնեց, թե հերթափոխողները «կգործեն այնպես, ինչպես և անգլիացիները՝ Անտանտի անունից»: Այդ պատասխանը չբավարարեց Ն. Ժորդանիային, որը չթաքցրեց իր տագնապը՝ ասելով. «Զորքերի այդպիսի հաճախակի փոփոխությունը, առանց մեր իմացության և համաձայնության, շատ տհաճ է: Մենք արդեն ծանոթացել ենք անգլիացիների հետ, նրանք հավաստիացրել են մեզ իրենց համակրանքների մասին և՛ այստեղ, և՛ Լոնդոնից իրենց հաղորդագրություններով, և հանկարծ այժմ գալիս են իտալացիները, մենք չգիտենք նրանց մտադրությունների մասին»¹⁷: Սակայն Հայաստանում այս անհանգիստ և շահագրգիռ տագնապը գրեթե բացակայում էր, չնայած մի շարք հեռագրեր հղվեցին Թիֆլիս ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը:

Ձ. Մեսխիձեի գնահատմամբ, միայն «նավթը նպատակ չէր Իտալիայի համար՝ որպես շահագրգռության առարկա: Ինտերվենցիան կարող էր նրա առաջ հեռանկարներ բացել սևծովյան տարածաշրջան ներթափանցելու համար ու վերսկսելու տրանսպորտային հաղորդակցությունը և առևտուրը Արևելքի երկրների հետ և քաղաքական գործընկերների ու մրցակիցների աչքում բարձրացնելու պետության հեղինակությունը»¹⁸: Այս առումով հետաքրքիր է Ռ. Հովհաննիսյանի դիտարկումը Իտալիայի շահագրգռվածության խորքային հիմքերի մասին. «Կով-

¹⁶ Каземзаде 2010, 257.

¹⁷ «Демократическое правительство» Грузии и английское командование 1928, 66-67.

¹⁸ Месхидзе 2007, 129.

կասում բրիտանացիներին իտալացիներով փոխարինումը կարող էր Իտալիայի համար բացել նոր շահութաբեր շուկաներ՝ ապահովելով նավթի, քարածխի, պղնձի և կենսականորեն կարևոր օգտակար հանածոների առատ մատակարարումներ, ինչպես նաև ուժեղացնելով Իտալիայի դիրքերը մերձավորարևելյան պայմանագրի շուրջ բանակցություններում: Բացի այդ, այն կարող էր նվազեցնել կառավարության քննադատությունը երկրի ներսում... թե իտալացի քաղաքական գործիչները ոչ մի բանի չկարողացան հասնել Փարիզի Խաղաղության կոնգրեսում»¹⁹:

Բրիտանիայի որոշումը պայմանավորված էր և այլ հովանավորների բացակայությամբ: ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը պարզապես չցանկացավ մանդատ վերցնել նույնիսկ Հայաստանի նկատմամբ և առավել ևս խոշոր զինված ուժեր ուղարկել Կովկաս: 1920 թ. մարտին ԱՄՆ-ի Սենատը ՀՀ-ի նկատմամբ խնամակալությունն անվերապահորեն մերժեց: 1919 թ. երկրորդ կեսին Մեծ Բրիտանիան սկսեց ճնշում գործադրել իտալացիների վրա՝ պահանջելով գործել, քանզի 1919 թ. հունիսի կեսերին սկսել էր իր գործերի և ծովային ուժերի տարհանումը Անդրկովկասից, որն ավարտվեց օգոստոսի կեսերին: Ընդամենը մի փոքրիկ զորամաս թողեց Բաթումում: Ըստ հաշվարկների՝ իտալական հրամանատարությունը կարող էր Անդրկովկաս ուղարկել ինքնուրույն էքսպեդիցիա՝ 40 հազար մարդ՝ ծրագրելով գործարկել 12-րդ և 15-րդ բանակային կորպուսների զորամասերը, որոնք պետք է 1919 թ. ամռան սկզբին լողարկեին կովկասյան ափերի ուղղությամբ²⁰:

Իտալիայի վարչապետ Վիտտորիո Էմանուելե Օլանդոն²¹ խոստացավ տարածաշրջանից գնդապետ Մ. Գաբբայի վերադարձից հետո հայտարարել իրենց որոշման մասին՝ նախապես տեղեկանալով Մ. Գաբբայի՝ Կովկասի իրադրության մասին լիարժեք զեկույցին: Գաբբան Կովկասում մնաց երկու շաբաթ և 1919 թ. հունիսի 2-ին հետ վերադարձավ Հռոմ հաշվետվության համար, մի շարք պաշտոնյաների թողնելով Անդրկովկասում՝ փաստեր հավաքելու առկա ռազմաքաղաքական կացության մասին²²: Գնդապետ Գաբբան ներկայացված զեկույցում կարևորել էր Անդրկովկասում իտալական առաքելության աշխատանքները քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում՝ դրա հետ մեկտեղ նշելով ստեղծված ծայրահեղ ոչ պարզ, խճճված ռազմաքաղաքական իրավիճակի և խորը սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի մասին և արտաքին քաղաքական և ռազմական՝ ակնհայտորեն լուրջ վտանգի վերաբերյալ ի դեմս Թուրքիայի և բուլղարիկյան Ռուսաստանի: Գաբբան անհրաժեշտ էր համարում լիակատար հսկողության իրավունք ստանալ Բաթում քաղաքի՝ որպես կովկասյան գլխավոր նավահանգստի նկատմամբ, որը կարևոր օղակ էր զենքի և այլ ապրանքների մատակարարման

¹⁹ Ованнисян 2007, 42, 140.

²⁰ Месхидзе 2007, 151, 154.

²¹ Վիտտորիո Էմանուելե Օլանդո (1860-1952 թթ.) – Իտալիայի վարչապետ 1917 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 23-ը: Նրան հաջորդել է Ֆրանչեսկո Նիտտին:

²² Ованнисян 2007, 153.

տեսանկյունից: Գաբբան կարևորում էր նաև Դենիկինի հետ պայմանավորվածության հաստատումը սահմանազատման հարցում, որն իբր թե կարող էր նպաստել իրադրության խաղաղեցմանը անդրկովկասյան հանրապետություններում, քանզի սպիտակգվարդիականների ներխուժման վտանգ էր տեսնում: Գաբբան տարածաշրջանի բռնազավթումն իրագործելու տեսանկյունից կարևորում էր ջրային-հանքային, հողային և անտառային ռեսուրսների, արդյունաբերության ճյուղերի և առևտրի, կապի և տրանսպորտի միջոցների նկատմամբ վերահսկողության հաստատումը:

Գաբբայի առաքելության կազմած և կառավարությանը ներկայացրած վիճակագրության փաթեթը որոշակի հետևության հանգեցրեց. «Իտալիան իրեն կապահովի վառելիքի տարբեր տեսակներով, հանքային նյութերով, ծառահատումներով, բամբակով, բրդով, կաշվով և արհեստագործական ապրանքներով, ինչպես նաև արտահանման շահավետ շուկաներով: Ավելին, հողը և կլիման նպաստավոր էին դիտվում իտալացիների խոշորածավալ ներգաղթի համար: Ռազմական ծախսերը կարող էին թեթև ձևով լուծվել...»²³: Ծանոթանալով Գաբբայի զեկույցին և առաջարկություններին՝ Իտալիայի վարչապետ Վիտտորիո Էմանուելե Օլանդոն ռազմական նախարար Էնրիկո Կավիզիային²⁴ հանձնարարում է մինչև 1919 թ. հունիսի 20-ը Կովկաս ուղարկել իտալական էքսպեդիցիոն կորպուս՝ 40 հազար թվաքանակով: Այդ հաղորդագրության հետ կապված՝ բրիտանական օկուպացիոն զորքերի տարհանումը հետաձգվեց մինչև 1919 թ. հուլիսի 15-ը²⁵:

Բրիտանական անորոշությունը և իտալական ծրագրերի ձախողումը

Բրիտանացիները, ծանրութեթև անելով իրենց ռազմավարական ծրագրերը, սկզբնապես խոստացան ապահովել իտալական զորամասերի փոխադրումը իրենց նավերով, սակայն հունիսի կեսերին հանկարծակի հրաժարվեցին այդ աջակցությունից՝ հայտարարելով, որ նավերն իրենց էլ չեն բավարարում սեփական զորամասերը տուն հասցնելու համար: Բրիտանական երկվությունը և փոփոխամտությունը իտալացիներին կանգնեցրեց խնդիրների առաջ՝ սեփական միջոցներով իրենց զորամասերը Կովկասյան ափեզր հասցնելու առումով: Իտալացիները բրիտանացիների վճռից դժգոհ մնացին: Վարչապետ Օլանդոն, որը ձգտում էր հսկողություն սահմանել անդրկովկասյան տարածաշրջանի նկատմամբ, տրանսպորտի և ռազմական նախարարություններից պահանջեց իրենց ապահովել նավերի անհրաժեշտ քանակով, որը, նրա կարծիքով, Անդրկովկա-

²³ Ованнисян 2007, 154.

²⁴ Կվիզա Էնրիկո (1862-1945 թթ.) – իտալացի հայտնի ռազմական և պետական գործիչ, Իտալիայի մարշալ (25.06.1926):

²⁵ Ованнисян 2007, 154-155.

սում հաստատվելու Իտալիայի ռազմավարական պլանների իրագործման ճանապարհին վերջին լուրջ խոչընդոտն էր. այդ հարցում նա սխալվում էր:

Միևնույն ժամանակ Իտալիայում այնքան էլ ոգևորված չէին, երկիրն ապրում էր ներքաղաքական սուր ճգնաժամ, հասարակությունը երկփեղկված էր: Այս անորոշությունը, ի վերջո, հանգեցրեց Իտալիայի հրաժարումին, ակնհայտ դարձավ Իտալիայի թուլությունը և ոչ պատրաստականությունը, որին նպաստեց նաև բրիտանացիների քողարկված սաբոտաժը: Որոշ ձգձգումներից հետո Իտալիան պաշտոնապես հայտարարեց Կովկասում ինտերվենցիայից հրաժարվելու իր որոշման մասին: Բրիտանական զորքերն իտալականով փոխարինելու ողիսականը 1919 թ. հունիսի վերջին ավարտվեց լիակատար ձախողմամբ, որը կանխորոշվեց վարչապետ Վիտտորիո Օլանդոյի կաբինետի հրաժարականով: Կաբինետի փոփոխությունը 1919 թ. հունիսի 21-ին և Օլանդոյի փոխարինումը Ֆրանչեսկո Նիտտիով վճռեց հարցը, և հուլիսի 18-ին Նիտտին այդ մասին հայտարարեց Փարիզում՝ Գերագույն խորհրդում՝ սակայն չհրաժարվելով մի շարք առևտրատնտեսական պլաններից, որոնք վերաբերում էին նաև Հայաստանին: Անորոշ շահարկումներից հետո Անդրկովկաս մուտք գործելու Իտալիայի ռազմաքաղաքական նկրտումները ձախողվեցին: 1919 թ. հուլիսի 31-ին Իտալիան ի դեմս Կովկասում իտալական ռազմաքաղաքական առաքելության ղեկավար Կ. Միքելլիի ՀՀ կառավարությանը ևս հատուկ տեղեկացրեց, որ «Իտալիայի թագավորական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրը իրեն հանձնարարել է հայտնել, որ... բրիտանականի փոխարեն իտալական զորքեր չեն ուղարկվելու»²⁶:

Վ. Օլանդոն 1919 թ. հունիսի 23-ին լքեց Իտալիայի վարչապետի աթոռը: Այն զբաղեցրեց Ֆրանչեսկո Նիտտին²⁷, որի առաջին քայլերից մեկը եղավ իտալական զորքերի՝ Կովկաս ուղարկելու մասին որոշման վերջնական չեղարկումը: Նա հետագայում հիշողություններում բերեց փաստարկներ՝ հիմնավորելով իր գործողության արդարացիությունը. «Երբ ես 1919 թ. հունիսին ստանձնեցի կառավարման լծակները, իտալական ռազմական էքսպեդիցիան Վրաստան, որը նախապատրաստված էր ոչ միայն Անտանտի համաձայնությամբ, այլև ցանկությամբ, արդեն պատրաստ էր: Այնտեղ գտնվող ոչ մեծաթիվ անգլիական զորքերը հետ կանչվեցին:

Ըստ պլանի, 12-րդ բանակային կորպուսը, որը բաղկացած էր երկու հետևակային դիվիզիաներից և անգլիական ալպիական զորաջոկատից, պատրաստ էր մեկնել կովկասյան տարածաշրջան: Հաշվի էր առնվել ևս մի հանգամանք, որ Վրաստանն ուներ հսկայական հանքային հարստություններ, և այդ ժամանակ իտալացիները ենթադրում էին, որ վրացական պետությունը կարող էր Իտալիա-

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 120, թ. 155:

²⁷ Ֆրանչեսկո Սևեդիո Նիտտի (1868-1953 թթ.) - Նիտտի Ֆրանչեսկո Սևեդիո Վինչենցո դե Պաոլա, իտալացի քաղաքական և պետական գործիչ, Իտալիայի վարչապետ (1919 թ. հունիսի 23-1920 թ. հունիսի 15-):

յին մատակարարել հումքի մեծ քանակություն: Ինձ զարմացրեց, որ ոչ միայն կառավարությունը, այլև խելոք ֆինանսիստների մի ամբողջ շարք և ընդհանրապես առաջադեմ մտքերի տեր անձինք այդ էքսպեդիցիայի համոզված կողմնակիցների շարքում էին: Իսկ ես, չնայած իմ ցուցաբերած ուժեղ հակազդեցությանը, որոշեցի անհապաղ և մեկընդմիջտ հրաժարվել այդ ձեռնարկումից՝ աջակցելով միայն զուտ առևտրական նախաձեռնությանը: Սակայն, էքսպեդիցիայի հետևանքը, անկասկած, դարձավ Իտալիայի ուղղակի պատերազմը մոսկովյան կառավարության հետ, որը կարող էր հանգեցնել անկանխատեսելի արդյունքների: Իրականում անցավ որոշ ժամանակ, և Վրաստանն ընկավ բոլշևիկների ձեռքը, որոնք այնտեղ ուղարկեցին իրենց 125-հազարանոց բանակը: Եթե Իտալիան կազմակերպեր այդ էքսպեդիցիան, նա ներգրավված կլիներ ռազմական սարսափելի արկածախնդրության մեջ, պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը առաջ կբերեր անհավանական դժվարություններ նրա հեռացվածության, տրանսպորտի թանկության իմաստով և այլն: Եվ ի՞նչ նպատակով: Վրաստանը մինչ պատերազմը Ռուսական կայսրության մի մասն էր, և Անտանտի ոչ մի երկիր դա չէր էլ համարում անարդարացի»²⁸: Եվ այսպես, Իտալիայի վարչապետը, ըստ Ֆ. Կազեմզադեի, Կովկասի նկատմամբ իտալական մանդատում տեսավ ընդամենը անմիտ արկածախնդրություն, և Կովկաս մեկնելու իտալական պլանը, որպես անպետք մի թուղթ, պատմության աղբանոց նետվեց: 1919 թ. բրիտանական զորքերը Անդրկովկասից դուրս բերելու Անգլիայի որոշումը ևս մնաց ուժի մեջ: Բրիտանական զորքերը լքեցին Ադրբեջանի տարածքը, միայն մի քանի անգլիացի սպաներ մնացին որպես հրահանգիչներ և խորհրդատուներ ադրբեջանական բանակում²⁹:

Խնդրի վերջնական հանգուցալուծման առումով մնում էր, որ իր վճիռը կայացնեի նաև Փարիզի վեհաժողովը, որտեղ այդ խնդրով պաշտոնական հայտարարություն արեց Իտալիայի արտգործնախարարության ղեկավար Թոմմազո Տիտտոնին³⁰, որը հրապարակեց տեքստը³¹:

Այսպիսով, Օդլանդոյի կառավարությանը փոխարինած Նիտտիի կառավարությունը, որը, կշռադատելով իրավիճակը, եզրահանգեց, որ ամենևին էլ չեն կարող զորք ուղարկել Անդրկովկաս: 1919 թ. հուլիսի 17-ին Փարիզում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը տեսակցեց իտալական պատվիրակության ընդհանուր խորհրդական Դի Մարտինոյի հետ՝ պարզելու, թե որքանով է ստույգ իտալական զորքերն անգլիականի փոխարեն Կովկաս փոխադրելու լուրը: Զրույցի ընթացքում Դի Մարտինոն հայտնում է, որ իտալական զորքերը Կովկաս փոխադրելու մասին լուրջ դիտավորություն կա, և այս մասին առանձնապես

²⁸ Нитти 1923, 123-124.

²⁹ Каземзаде Фируз 2010, 218.

³⁰ Տիտտոնի Թոմազո (1855-1931 թթ.) - 1919 թ. երրորդ անգամ ստանձնում է Իտալիայի արտգործնախարարի պաշտոնը՝ արդեն Ֆրանչեսկո Նիտտիի կառավարության մեջ:

³¹ Месхидзе 2007, 130.

պնդում են անգլիացիք, բայց այժմ այդ որոշումը հետ է վերցված, քանզի իտալացիք Կովկաս չեն գնալու³²։ Ավելին, 1920 ապրիլին Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում, երբ խոսք եղավ Հայաստանի մանդատը Իտալիային հանձնելու մասին, Նիտտին հայտարարեց, որ իրենց համար անհնար է աշխարհի այդ մասը զորք ուղարկելը։ Այդուհանդերձ, Մեծ Բրիտանիան չբեկանեց իր որոշումը Անդրկովկասից զորքերի դուրսբերման մասին, այլ, ընդհակառակը, հայտարարեց դրանց վերջնական հեռանալու մասին. վերջնաժամկետը՝ օգոստոսի 15-ին³³։

Իտալիայի կառավարությունն էլ կարգադրեց իր բոլոր պատրաստությունները կասեցնել։ Անդրկովկասում իտալական ռազմական առաքելության շտաբի պետ փոխգնդապետ Կառլո Միքելին 1919 թ. օգոստոսին Թիֆլիսում հրապարակեց Հռոմի պաշտոնական հաղորդագրությունը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ. «Ինդրում ենք տեղեկացնել բրիտանական հրամանատարին և տեղական կառավարություններին, որ իտալական զորքերի ժամանում բրիտանականին փոխարինելու համար տեղի չի ունենա։ Իտալական կառավարությունը ցանկանում է հաստատել բարեկամական հարաբերություններ տեղական կառավարությունների հետ, աջակցել առևտրին, արդյունաբերությանը և ֆինանսական ձեռնարկումներին»³⁴։

Ռազմական առաքելության փոխարեն Իտալիան խոստացավ առևտրական պատվիրակություն ուղարկել անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ տնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար և առաջին հերթին՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ։ Վերջնակետը դրեց Իտալիայի արտգործնախարար Թ. Տիտտոնին, որն ի պատասխան իր հասցեին ուղղված քննադատությանը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում 1919 թ. օգոստոսի 11-ին հնչեցրեց կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը. «Մի ժամանակ Իտալիան մտածում էր Վրաստան և Ադրբեջան զորքեր ուղարկելու մասին, բայց ոչ մասնավորապես Հայաստան։ Վրաստանը պահանջում էր լիակատար անկախություն և առաջ չէր քաշում առարկումներ իտալական զորուժով օկուպացման դեմ։ Եթե Իտալիան վրացիների պայմաններով ընդուներ մանդատը, ապա ստիպված էր լինելու պատասխանատվություն ստանձնել պահպանելու վրացական անկախությունը։ Դա մենք, իհարկե, չէինք կարող անել։ Կպահանջվեր մոտ 40000 զինվոր, և հարկ կլիներ լրացուցիչ նավեր և մատակարարումներ որոնել։ Սկզբնական ծախսերը կկազմեին երևի թե... 75 միլիոն լիր, իսկ ամենամյա արժեքը կհասներ 1 միլիարդ լիրի։ Իտալիան չի կարող իր վրա վերցնել այդքան ծանր բեռ, և այդ պատճառով այս միտքը պետք է մի կողմ դրվի»³⁵։

³² Ահարոնյան 2001, 37։

³³ Ованнисян 2007, 157.

³⁴ Ованнисян 2007, 159.

³⁵ Ованнисян 2007, 159.

Այսպիսով, իտալացիների ժամանումը Անդրկովկաս այդպես էլ մնաց անիրականանալի: Ինչպես հայտնում է Ա. Խատիսյանը, նախատեսված էր 40 հազարանոց զորք ուղարկել, որից 8 հազարը *տեղակայվելու էր Հայաստանում*: Այդ զորքերը այդպես էլ չեկան³⁶: Զորք ուղարկել և գրավել Անդրկովկասը, որն իրենն էր համարում Ռուսաստանը, որն արդեն բախում էր դռները³⁷, Նիտտին համարում էր վտանգավոր, արկածախնդրական ձեռնարկ, և արդեն 1919 թ. օգոստոսին վերջնականապես մերժվեց Հայաստանի մանդատը: Այդ մասին Լոնդոնում Իտալիայի դեսպան Իմպերիալին Անգլիայի արտգործնախարարությանը հայտնեց օգոստոսի 1-ին³⁸:

Բրիտանական զորքերը վերջնականապես թողեցին Կովկասի սահմանները 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի անմիջական նախօրյակին: Դաշնակիցները և առանձնապես Անգլիան, կարծես թե պայմանավորվածություն ունենալով Կովկասյան լեռներից իջնող բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, վերջինիս հասկացրին, թե՛ տեսե՛ք, մենք արդեն հեռանում ենք, ինչպես և «*խոստացել ենք*»: Դա իրապես համընկնում է տարածաշրջանի խորհրդայնացման գործընթացի հետ, որն իրագործեց 11-րդ Կարմիր բանակը³⁹:

Զ. Մեսխիձեն այսպես է բացատրում այդ իրավիճակը. «Նիտտիի համար բնորոշ էր տնտեսական նպատակահարմարության տրամաբանությունը, իսկ նրանց քաղաքական նախապատվությունները ոչ մի կերպ կապված չէին Կովկասի ժողովուրդներին նրանց անկախության որոնումներում աջակցելու հետ... Ավելին, նա ձգտում էր հարաբերությունները կարգավորել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ...: Առաջին պաշտոնական քայլը՝ ուղղված իտալա-ռուսական փոխհարաբերությունների զարգացմանը, դարձավ 1920 թ. ապրիլի 27-ի՝ գերիների փոխանակման մասին պայմանավորվածությունը: Այնուհետև հետևեց կոոպերատիվ կազմակերպությունների միջև համաձայնությունը (կիսապաշտոնական հիմքի վրա): Ռուսաստանը Իտալիային մատակարարում էր հաց և նավթ, դրա փոխարեն ստանում դեղորայք, գյուղատնտեսական մեքենաներ և էլեկտրատեխնիկական ապրանքներ»⁴⁰:

Հայաստանի Հանրապետությունը Իտալիայի ռազմաքաղաքական ծրագրերում

1919 թ. հուլիսի 31-ին Իտալիայի՝ Կովկասում գտնվող ռազմաքաղաքական առաքելության ղեկավար Կ. Միքելլին հատուկ գրությամբ հավաստեց, որ «Իտալիայի թագավորական կառավարությունը ցանկանում է բարեկամական հարաբերություններ պահպանել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության

³⁶ Խատիսյան 1968, 187:

³⁷ Թորոսյան 2017, 85:

³⁸ Ահարոնյան 2001, 44:

³⁹ Муханов 2017, 89-98.

⁴⁰ Ованнисян 2007, 130.

հետ և հովանավորել առևտրական, ֆինանսական և արդյունաբերական հարաբերությունների զարգացումը երկու երկրների միջև: Դրան հասնելու համար Իտալիայի թագավորական կառավարությունը պատրաստ է ամեն կարգի զիջումների, ինչպես նաև Անդրկովկաս ուղարկելու տեխնիկական խորհրդատուներ, եթե հանրապետության կառավարությունը դա ցանկանա: Դրա համար էլ իտալական առաքելությունը մնում է Անդրկովկասում և ուշադրությամբ կրնդունի բոլոր առաջարկություններն ու հարցումները, որ նրան կարվեն»⁴¹: Նշելով, որ Իտալիայում զանազան պլաններ են առաջարկվել արդյունաբերական զարգացման վերաբերյալ, Միքելլին գտավ, որ «խելամիտ կլինի, եթե երկու երկրների կառավարությունները աջակցեին իրենց սեփական շահերի համար», անգամ խոստանալով իտալական թագավորության աջակցությունը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի առաջիկա նիստերում Հայկական հարցը քննարկելու ժամանակ⁴²:

1920 թ. գարնանը Անդրկովկաս, այնուհետև առևտրական հարաբերությունների հաստատման համար Հայաստան ժամանեց մեծ առաքելություն, որը գլխավորեց Էտտյուրե Կոնտին: Անդրկովկասյան հանրապետությունների դեֆակտո ճանաչումից հետո Իտալիան առաջին տերությունն էր, որ բացեց քաղաքական գործակալություն ռազմականի փոխարեն՝ Մ. Գաբբայի գլխավորությամբ, Հայաստանում այդ գործակալությունը ներկայացրեց մարկիզ Ն. Դելի Ալբիցցին: Հարկ է արձանագրել, որ ռազմական առաքելությունը 1920 թ. մարտի 10-ից վերականգնվեց և վերանվանվեց Հայաստանում Իտալիայի թագավորական գործակալություն, որը գլխավորում էր գնդապետ Գաբբան, որի նստավայրը Թիֆլիսն էր⁴³: Հայաստանի անկախության դեյուրե ճանաչումից հետո իտալական կառավարությունը 1920 թ. մայիսին արտակարգ հանձնակատար և լիազորված նախարար նշանակեց Տրապիզոնի նախկին գլխավոր հյուպատոս, հայամետ Ջակոմո Գորրինիին, որը ժամանեց միայն աշնանը⁴⁴:

Եզրակացություններ

Այդուհանդերձ, չնայած իտալական առաքելությունը մնաց Անդրկովկասում, Հայաստանը դրանից շատ չշահեց, և գործը էական տեղաշարժեր չունեցավ, ընդամենը դեկլարատիվ բնույթի հայտարարություններ և անկեղծ բարեկամության մասին գեղեցիկ խոստումներ եղան: Իտալիան Հայաստանում ընդգծված առևտրական հետաքրքրություններ չունեց, որին նպաստեց նաև 1920 թ. Զ. Ջոլիտտիի կաբինետում Իտալիայի արտգործնախարար Կառլո Սֆորցայի⁴⁵ թուրքամետ կառավարության վարած քաղաքականությունը, չնայած երկու ժողովուրդների մշա-

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 120, թ. 155:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 120, թ. 155:

⁴³ Ցոլակյան 2004, 178:

⁴⁴ Туманян 2012, 406-407.

⁴⁵ Սֆորցա Կառլո (1872-1952 թթ.) - իտալացի քաղաքական և պետական գործիչ, արտգործնախարար 1920 թ. հունիսի 15-ից մինչև 1921 թ. հուլիսի 4-ը:

կուֆային հին կապերին: Հայաստանը 1918-1920 թթ. այդպես էլ չկարողացավ Իտալիայից զենք և ռազմամթերք ձեռք բերել և ի պատասխան գնդապետ Մ. Գաբբայի նախաձեռնության, որն էլ ցանկություն էր հայտնել զենքով օգնել Հայաստանին, Սֆորցան դեռ 1919 թ. հոկտեմբերի 30-ին հայտարարել էր, թե Իտալիան զգուշանում է զենք տալ Հայաստանին Ադրբեջանի հետ նրա հակամարտության պատճառով, որի դեմ հայերը կուղղեն զենքը, որ իբր թե այն գրգռում է մուսուլմաններին ընդդեմ Իտալիայի, և դա այն պարագայում, երբ թե՛ Ադրբեջանը և թե՛ Վրաստանը Իտալիայից ստացան ռազմամթերք և հանդերձանք: Այդ մասին է փաստում Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական, իշխան Միքայել Թումանյանը՝ ասելով, թե Հայաստանին զենք-զինամթերքով օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով դիմել է Անդրկովկասում Իտալիայի քաղաքական ներկայացուցիչ գնդապետ Գաբբային, խնդրելով Հայաստանին ուղարկել որոշ քանակի եռագիծ փամփուշտներ՝ կապված թուրքական վտանգի հետ: Զավեշտական է, որ, Թումանյանի վկայությամբ, իտալական կառավարությունը հարցին ինքնուրույն լուծում տալու համար դիմում է Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարություն, որն իբր չէր զլացել և պատասխանել էր, *թե Հայաստանին Թուրքիայի կողմից ոչինչ չի սպառնում*⁴⁶, ինչն ակնհայտ ապակողմնորոշում էր: Այն միաժամանակ ցույց էր տալիս, որ Իտալիան ինքնակամ որոշումներ չէր կայացնում, քանզի Իտալիան կա՛մ Մեծ Բրիտանիայի, կա՛մ Ռուսաստանի, կա՛մ էլ մի այլ երկրի կրնկի տակ էր:

Գրականություն

- Ահարոնյան Ա. 2001, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Քաղաքական օրագիր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 251 էջ:
- Գալոյան Գ. 1982, Պատմության քառուղիներում, Երևան, «Հայաստան», 462 էջ:
- Թորոսյան Շ.Ա. 2017, Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թվականներին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 234 էջ:
- Խատիսեան Ա. 1968, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագրութիւն, «Համազգային» մշակութային ընկերակցութիւն», Պէյրութ, «Համազգային տպարան», 487 էջ:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 275, ց. 5, գ. 120, թ. 155:
- Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.) 1972, Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 810 էջ:
- Մելիքյան Վ.Մ. 2018, Պայքար Բաքվի համար (1917 թ. - 1918 թ. ապրիլ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 224 էջ:
- Պետրոսյան Գ. 2006, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 415 էջ:
- Պետրոսյան Գ.Հ. 2018, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. հունիս), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 268 էջ:

⁴⁶ Туманян 2012, 354.

- Ցոլակյան Վ.Ֆ. 2004, Հայ-իտալական առևտրատնտեսական հարաբերությունների պատմությունից (1919-1920 թթ.), Երևան, Բանբեր Երևանի համալսարանի, N 2 (113), էջ 177-183:
- Альдранди Марескотти Л. 1944, Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914-1919 гг.), пер. с итал. М.А. Дояни, ред. и вступ. статья Б.Е. Штейна, Москва, «Госполитиздат», 392 с.
- «Демократическое правительство» Грузии и английское командование 1928, Подгот. к печати С.Е. Сефом, предисл. М.Н. Покровского, Тифлис, «Заккнига», 94 с.
- Каземзаде Ф. 2010, Борьба за Закавказье (1917-1921). Серия «История Кавказа». Институт стратегических исследований Кавказа, Стокгольм, SA&CC Press®, 328 с.
- Месхидзе Дж. И. 2007, Итальянская интервенция в Грузию в 1919 г.: планы и обстоятельства, Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского государственного университета. Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 2, вып. 1, март. история, N 1, с. 127-134.
- Муханов В.М. 2016, О несостоявшейся итальянской интервенции в Закавказье в 1919 г., Москва, ИМИ МГИМО МИД России, «Международная аналитика», N 4 (18), с. 84-91.
- Муханов В.М. 2017, Советизация Армении в 1920 г. и Серго Орджоникидзе, Москва, ИМИ МГИМО МИД России, «Международная аналитика», N 1 (19), с. 89-98.
- Нитти Ф. 1923, Европа без мира, Прага-Москва, «Петроград», 224 с.
- Ованнисян Р. 2007, Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., пер. с англ. Г.Г. Махмурян, Ереван, «Тигран Мец», 912 с.
- Туманян М. 2012, Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, НАА РА, 473 с.
- Bülent Gökalp 2006, The Battle For Baku (May-September 1918): A Peculiar Episode in The History of the Caucasus, «Middle Eastern Studies», vol. 34, Issue 1, January 1998, p. 33-50, Published by Frank Cass, London: «The Turkish Yearbook», vol. XXV, 21-45.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՉՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ (1918-1920 ԹԹ.)

Վանիկ Վիրաբյան

Ամփոփում

1919 թ. սկզբին Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական շրջաններում հարց բարձրացավ բրիտանական զորքերը հետ կանչել Անդրկովկասից: Կովկասում գտնվող իտալական ռազմաքաղաքական առաքելությունը 1919 թ. հուլիսի 31-ին հավաստեց, որ Իտալիայի թագավորական կառավարությունը ցանկանում է բարեկամական հարաբերություններ պահպանել ՀՀ-ի հետ և նպաստել միմյանց միջև առևտրական, ֆինանսական և արդյունաբերական հարաբերությունների զարգացմանը, Անդրկովկաս ուղարկել տեխնիկական խորհրդատուներ, եթե Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը դա ցանկանար՝ խոստանալով աջակցություն Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Հայկական հարցը քննարկելու ժամանակ: 1920 թ. գարնանը Հայաստան ժամանեց մեծ առաքելություն առևտրական հարաբերությունների հաստատման համար, որը գլխավորեց Էտտյուրե Կոնտին: Անդրկովկասյան հանրապետությունների դեֆակտո ճանաչումից հետո Իտալիան առաջին տերությունն էր, որ ռազմականի փոխարեն քաղաքական գործակալություն բացեց Մ. Գաբբայի գլխավորությամբ. Հայաստանում այդ գործակալությունը ներկայացրեց մարկիզ Լ. Դելի Ալբիցցին: Հարկ է արձանագրել, որ ռազմական առաքելությունը

1920 թ. մարտի 10-ից վերականգնվեց Հայաստանում Իտալիայի թագավորական գործակալության, որը զխավորեց գնդապետ Գաբբան:

Այդուհանդերձ, չնայած իտալական առաքելությունը մնաց Անդրկովկասում, Հայաստանը դրանից շատ չշահեց, և գործը էական տեղաշարժ չունեցավ. ընդամենը դեկլարատիվ հայտարարություններ եղան: Դրան նպաստեց նաև 1920 թ. Զ. Զոլիտտիի կաբինետում Իտալիայի արտգործնախարար, թուրքամետ Կառլո Սֆորցայի վարած քաղաքականությունը: Հայաստանը այդպես էլ չկարողացավ Իտալիայից զենք և ռազմամթերք ձեռք բերել, չնայած գնդապետ Մ. Գաբբան կարծես թե ցանկություն էր հայտնել Հայաստանին զենքով ու զինամթերքով օգնելու: Սֆորցան դեռ 1919 թ. հոկտեմբերի 30-ին հայտարարել էր, պատճառաբանել, որ Իտալիան զգուշանում է զենք տալ Հայաստանին Ադրբեջանի հետ նրա հակամարտության պատճառով՝ չկամենալով զրգռել մուսուլմաններին ընդդեմ Իտալիայի, և դա այն պարագայում, երբ թե՛ Ադրբեջանը և թե՛ Վրաստանը Իտալիայից ստացան ռազմամթերք և հանդերձանք:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Անդրկովկաս, Մ. Գաբբա, բրիտանական զորքեր, իտալական էքսպեդիցիոն կորպուս:

К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИТАЛЬЯНСКОГО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА В ЗАКАВКАЗЬЕ И АРМЕНИИ (1918-1920 ГГ.)

Ваник Вирабян

Резюме

Уже в начале 1919 года в военно-политических регионах Великобритании был поднят вопрос о выводе британских войск с Кавказа. Итальянская военно-политическая миссия на Кавказе 31 июля 1919 г. выступила с заверениями в том, что королевское правительство Италии готово поддерживать дружеские отношения с правительством Республики Армения, спонсировать развитие торговых, финансовых и производственных отношений и намеревается оказать поддержку при обсуждении Армянского вопроса на предстоящих заседаниях Парижской ассамблеи мира.

Весной 1920 г. в Закавказье, а затем в Армению прибыла миссия по установлению торговых отношений, которую возглавил Эттюр Конте. После фактического признания закавказских республик Италия стала первой державой, открывшей политическое агентство вместо военного. Это агентство, возглавляемое М. Габбой, в Армении было представлено в лице маркиза Н. Дели Альбици. Следует отметить, что 10 марта 1920 г военная миссия была реорганизована в Королевское итальянское агентство Армении во главе с полковником с М. Габбой. Хотя и итальянская миссия осталась в Закавказье, но все ее заявления в отношении Армении оказались декларативными. Этому способствовала в 1920 году политика, проводимая членом кабинета Дж. Джолитти, министром иностранных дел Италии, туркофилом Карло Сфорца. Армения не смогла закупить оружие и боеприпасы в Италии, хотя полковник М. Габба заявил о желании помочь Армении оружием. 30 октября 1919 года Сфорца выразил опасения, что Италия боится поставлять оружие и боеприпасы Армении из-за конфликта с Азербайджаном,

который, якобы, настроит мусульман против Италии, и это в том случае, когда Италия сделала военные поставки и в Азербайджан, и в Грузию.

Ключевые слова – Республика Армения, Великобритания, Италия, Закавказье, М. Габба, британские войска, итальянский экспедиционный корпус.

ON THE QUESTION OF THE ACTIVITIES OF THE ITALIAN MILITARY-POLITICAL REPRESENTATION IN THE TRANSCAUCASUS AND ARMENIA (1918-1920)

Vanik Virabyan

Abstract

Already in the beginning of 1919 in the military-political circles of Great Britain the issue of withdrawing British troops from the Caucasus was raised. Nevertheless, the Italian military-political mission in the Caucasus on July 31, 1919 stated, that the Royal Government of Italy wanted to maintain friendly relations with the Government of the Republic of Armenia, sponsor the development of trade, financial and industrial relations, and was ready to make all kinds of concessions, such as sending technical advisers to Transcaucasia. It promised the support of the Italian Kingdom during the discussion of the Armenian issue at the forthcoming sittings of the Paris Peace Assembly. In spring of 1920, after the de facto recognition of the Transcaucasian republics, a large mission arrived to Armenia to establish trade relations, headed by Ettore Conte. Italy was the first power to open a political agency instead of a military one. Led by M. Gabba, that agency in Armenia was represented by Marquis N. Delhi Albitsi. It should be noted that the military mission on March 10 of 1920 was reorganized the Royal Italian Agency in Armenia, headed by Colonel Gabba.

Nevertheless, although the Italian mission remained in the Caucasus, Armenia did not gain much from it, the case did not change significantly with only declarative statements. To that contributed the policy pursued by Italian Foreign Minister, Turkophile Carlo Sforza in J. Jolitti's cabinet in 1920. Armenia was not able to obtain weapons or ammunition from Italy, although Colonel Gabba seemed to have expressed a desire to help Armenia with weapons and ammunition. On October 30, 1919 Sforza was still retaliated by saying that Italy was afraid to give arms to Armenia because of its conflict with Azerbaijan, which allegedly incited Muslims against Italy, and this in case when both Azerbaijan and Georgia received military supplies from Italy.

Key words – Republic of Armenia, Italy, Great Britain, Transcaucasia, M. Gabba, British troops, Italian expeditionary corps.